

A TOLMÁCSOLÁS ÉS A FORDÍTÁS KIALAKULÁSÁRÓL

JANKOVICS MÁRIA

Nyugat-magyarországi Egyetem, Szláv Filológiai Intézet
9700 Szombathely, Berzsényi tér 2.
jmaria@btk.nyme.hu

Kivonat: Jelen tanulmány célja, hogy röviden bemutassa, mikor és hogyan alakult ki a különböző nyelveken beszélő embercsoportok közötti érintkezést elősegítő szóbeli és írásbeli közvetítés – a tolmácsolás és a fordítás. Célja továbbá, hogy ismertesse fejlődésének főbb jellemzőit az európai országokban, illetve Oroszországban, és rámutasson a tolmácsok és fordítók szerepének fontosságára.

Kulcsszavak: szóbeli és írásbeli közvetítés, tolmácsolás, fordítás, tolmács

Bevezetés

A tolmácsolás az ember legősibb tevékenységei közé tartozik, s mi több „a világ második legősibb mestersége” (Szabari 1999: 15). A tolmácsolás szinte egyidős a beszéd kialakulásával. Ez azzal magyarázható, hogy mindenütt, ahol a nyelvek és kultúrák találkozáskor korlátok jelentek meg, szükség volt közvetítő személy bekapcsolására. A különböző nyelveket beszélő emberek közötti érintkezés elképzelhetetlen volt tolmács (majd az írásbeliség kialakulása után fordító) közreműködése nélkül.

1. A szóbeli és írásbeli közvetítés kialakulásának rövid áttekintése

1. 1. A szóbeli és írásbeli fordítás első emlékei

A *tolmácsolásról* mint szóbeli közvetítésről sajnos, kevés adat maradt fenn. Tudjuk például, hogy tolmácsokat az i. e. IV. évezredtől már a sumérok, majd az egyiptomiak is alkalmaztak, amikor érintkezniük kellett foglyaikkal és vazallusaikkal. A Haremhab király (i. e. 1333–1306) sírjából előkerült tolmácsolási jelenetet ábrázoló dombormű a tolmácsot *kétarcú alakként* ábrázolja, aki alázattal fordul a király felé, míg lenéző, magabiztos módon tolmácsol a térden és hason csúszó meghódítottak felé (Szabari 1999: 19). Kezdetben a kétnyelvű (bilingvis) és a többnyelvű (poliglott) műkedvelő, később pedig már a „hivatásos” tolmácsok kezdtek foglalkozni ezzel a közvetítői tevékenységgel. Tolmácsokat a közigazgatásban is alkalmaztak, amikor expedíciókat és hadjáratokat

szerveztek. A tolmács feladata többek között a fáraó parancsainak közvetítése volt az idegen törzsek és népek felé.

Az írásbeliség megjelenése után nem sokkal a *fordítás* – mint az emberi tevékenység egyik formája – is szerephez jutott: a legelső fordításra vonatkozó feljegyzések az átvett, a beszolgáltatott vagy más okból megőrzésre érdemes áruk listáit tartalmazták, szövegszerű, eseményekre vonatkozó feljegyzések csak később jelentek meg. Azt, hogy a fordítás történetéről több információval rendelkezünk, az írásos dokumentumok fennmaradásával magyarázhatjuk.

A legrégebbi kétnyelvű leletek alapján a tolmácsolás és a fordítás történetét kutatók közül többen is úgy vélik, hogy a tolmácsolás az i.e. III. évezredben az ókori Kelet országaiban már biztosan jelen volt (Neljubin–Huhuni 2003, Alekszejeva 2000). Több nyelven beszélő tisztviselők nélkül a sumérok, az asszírok, a babiloniak és a hettiták aligha tudták volna kormányozni birodalmaikat. Az e birodalmak közötti kulturális, gazdasági és politi-

kai kapcsolatok csak idegen nyelveken beszélő diplomaták segítségével voltak fenntarthatók (Szabari 1999: 19). Erre utalnak a korabeli szövegekben, kéziratokban felbukkanó *c* (tolmács), *imj-rc* (a tolmácsok vezetője) és a *hrp-c* (a tolmácsok előljárója) jelölések is. Utóbbi kettő azt is mutatja, hogy a tolmácsok nem egyénileg, hanem csoportokba tömörülve dolgoztak.

Az i. e. 2300-ból származó sumér és óbabiloni szövegek említést tesznek az ún. *dragománokról* (tolmácsokról), akiknek lisztet, szárított halat és ruhát adtak ki. A sumér civilizációban az i. e. III. évezred végén speciális írnokokat képző iskolák is működtek, ahol a végzősöknél tudniuk kellett szóban és írásban sumérról akkád nyelvre és akkádról sumér nyelvre fordítani. Megkövetelték tőlük a helyes kiejtést, a terminológia ismeretét és a szótár helyes használatát, ami azért sem volt egyszerű, mert egyrészt, a szavak a szótárban (ábécé híján) nem sorrendben követték egymást, másrészt, a sumérból kölcsönzött ékírással szerepeltek benne. A fáraók korában egy közvetítő nyelv segítségével fordították a hivatalos dokumentumokat, a fáraók levelezését. Az i. e. XIV. században ez a nyelv az akkád nyelv volt. Ezen a nyelven folytattak levelezést a fáraók a babiloni, az asszír, a palesztin, a hettita és más uralkodókkal. Később az akkád nyelvet fokozatosan kiszorította az arámi, amely azután több évszázadon keresztül nemzetközi nyelvként funkcionált.

Az egyiptomi birodalomban több nyelven is képzést folytató írnok-fordító iskolák működtek. A tolmácsokat és a fordítókat megbecsülték, kasztjuk a kereskedők és a tengerészek között helyezkedett el. Az i. e. 3000-ból ránk maradt első sumér-akkád szótárak, lexikográfiai és grammatikai segédanyagok, s egy ékírással készült egyiptomi tankönyv tanúsága szerint Mezopotámiában arabról fordítók is dolgoztak. Eleinte hivatalos állami szövegeket, közigazgatási dokumentumokat fordítottak, később az irodalmi művekkel párhuzamosan megjelent az irodalmi (mű)fordítás is.

Az i. e. XVIII-XIII. században a Hettita Birodalomban a *szó szerinti*, a (sorok alá írt) *nyersfordítás* és a *szabad fordítás*, illetve a *tömör összefoglaló* és a *fordítás-parafrazis* készítése volt jellemző.

A fordítás és a tolmácsolás az ókori görög civilizációkból sem hiányzott. Karthagóban (i. e. 825–814), ahol különböző nyelveket beszélő nemzetiségek éltek egymás mellett, nagy szükség volt a közöttük közvetítő tolmácsokra, akiket éppen ezért meg is becsülték. A hivatásos tolmácsoknak itt is külön kasztjuk volt, azaz zárt társadalmi csoportot alkottak. A szakma apáról fiúra szállt. Különleges előjogokkal is rendelkeztek: felmentést kaptak minden más kötelezettség alól. A tolmácsok külsőre is különböztek a többiektől: fejüket borotválták, a testükre pedig *papagájt* tetováltak: ha több nyelvről fordítottak, széttárt szárnyút, ha egy nyelvről, összezárt szárnyút. Ez volt a tolmácsok első szakmai egyesülete (Garbovszkij 2007: 15).

A történelem során a tolmácsokat gyakran *szfinx-fejjel* is jelölték, utalva arra, hogy a tolmács diszkrét, a hallottakat nem adja tovább illetékteleneknek, és igyekszik észrevétlen maradni. Bizonyos esetekben *olajfaággal* a kezükben ábrázolták őket, jelezve, hogy szerepük a népek közötti megértésben és békekötésben mennyire fontos. Mivel az ókori emberek számára a nyelv isteni erőt jelentett, a tolmácsokat isteni titkok és jelek tudóinak, a régi görögök idején istenek küldötteinek tekintették, akik Hermészként a vándorok és utazók kísérői, a termékenység, a zene, a szónokok és a tolvajok istenei is voltak egyben (Szabari 1999: 20).

Az i. e. V. században főként a *blattolás* és a *szinkrontolmácsolás* volt jellemző. A blattolásról először a század utolsó harmadában zajló peloponnészoszi háború kapcsán

tesznek említést. Akkor tértek vissza Jeruzsálembe a kiűzött izraeliták, akik anyanyelvüket elfeledvén arámi nyelven beszéltek. Az egyik írnok a téren kiterítette előttük a szent könyveket, a lévíták pedig hangosan olvasták Isten törvényeit héberől arámira blattolva azokat.

Az i. e. IV. században, Nagy Sándor birodalmában a görög lett a kereskedelem, a kultúra és a tudomány nyelve még azokban az országokban is, amelyek már nem álltak görög fennhatóság alatt. Az ókori görögök egyébként nem szívesen tanulták más népek nyelvét, mert barbároknak tartották őket. Mivel gazdag antik irodalmuk volt (szépirodalmuk és tudományos irodalmuk egyaránt), hosszú ideig nem nagyon fordítottak görögre más nyelvekről. Ez még azzal is magyarázható, hogy már az i. e. IV. századtól kezdve a görög nyelv az ókori világban nagyon elterjedt és eljutott az akkori Indiáig. Még a latin sem tudta kiszorítani azt követően, hogy a rómaiak elfoglalták Görögországot. A római hivatalnokok, katonák és kereskedők is görögül kommunikáltak más népekkel. Az első nem görög származású tolmácsokról és fordítókról Hérodotosz idejéből (i. e. 484–425) maradtak feljegyzések. Macedóniai Nagy Sándor seregében közép-ázsiai hadjáratainak idején voltak perzsa és indiai tolmácsok is. A görög nyelvre való fordítás és tolmácsolás Egyiptomban terjedt el, a Ptolemaiosz dinasztia idejében, amikor is Alexandria kulturális központtá vált. Az i. sz. III. században pedig éppen Görögországban fordította 72 jeruzsálemi tudós-fordító – egymástól elkülönítve, ám ennek ellenére teljesen egyformán és kiválóan – a Biblia első részét, az Ószövetséget héber nyelvről görögre (*Septuaginta*). Hosszú ideig erről a változatról fordították újabb nyelvekre a Biblia szövegét. Például latinra (i. sz. 331–420 között) Szent Jeromosnak, szláv nyelvre (a IX. század második felében) Cirillnek és Metódnak, németre pedig (1522-ben) Luthernak köszönhetően.

Görög nyelvre adaptáció útján fordítottak még egyiptomi papirusztekercsekre írott irodalmi szövegeket, egyiptomi beszédeket, parancsokat és üzeneteket is. A klasszikus korban a fordítói tevékenység sikeréhez hozzájárult a görög lexikográfia felvirágzása is: sorra jelentek meg az etimológiai szótárak, valamint a félreérthető és elavult szavakat, dialektusokat, illetve a különböző szókapcsolatokat tartalmazó egynyelvű szótárak. Kétnyelvű szótárak az ókori Görögországban még nem voltak.

A Római Birodalomban a művelt körökben két nyelv (a görög és a latin) ismerete volt az első számú követelmény. A gyerekeket kicsi koruktól görög rabszolganők tanították a nyelvre (a görög volt számukra az első nyelv). Latinul később az iskolában kellett megtanulniuk, ahol nem csupán a nyelvet tanulták, hanem a görögről való fordítást is. Kiválóan beszéltek a görög nyelvet olyan ismert római császárok, mint Augustus, Claudius, Nero, Hadrianus, Marcus Aurelius és mások. (Később, amikor a Szenátusban a görög követek tolmács segítségét kérték, a görög nyelvet már nem kedvelték annyira). A római közigazgatásban tolmácsok szolgálatait vették igénybe, amikor az egyiptomiakkal, a szíriaiakkal, a szkítákkal, a germánokkal, vagy éppen a keltákkal érintkeztek. Ugyancsak fontos szerepet játszottak a tolmácsok háborúk idején a római seregekben: jelen voltak a béketárgyalásokon és a titkos megbeszéléseken, s igen nagy tekintélyük volt. A feljegyzések szerint Róma első tolmácsa egy bizonyos *Gau Acilius* volt, aki i. e. 155-ben a Szenátusban a görög követek fogadásakor látott el tolmácsolási feladatokat.

Voltak az ókorban olyan uralkodók is, akiknek nem volt szükségük tolmácsra: például Licinius Crassus, aki i. e. 131-ben Ázsia alkonzulja volt, öt görög dialektust is beszélt. Augustus császár (i. e. 30–14) leveleit a keleti provinciákba latinul és görögül írta, de olyan is volt közöttük, aki 22 nyelvet ismert.

Már az i. e. IV. században feljegyezték olyan fordítók nevét, akik diplomáciai feladatokat is elláttak. A Fekete-tenger vidékén 130 fordító dolgozott azon, hogy az ott élő, 300 rokon nyelvet beszélő lakosság kommunikálni tudjon. Számos római provincia volt többnyelvű. A fordítókat jól megfizették: részben az állam, részben a hivatalnokok biztosították számukra az anyagiakat. Európán kívüli vonatkozásban a tolmácsolásról még ennél is kevesebbet tudunk. Közvetítő és interpretáló személyre elsősorban zsinagógákban, mecsetekben és templomokban volt szükség, ahol a hívek számára kellett a szentbeszédet magyarázni, interpretálni.

1.2. Cicero nézetei a fordításról

Tudjuk, hogy már a rómaiak is sokat fordítottak, irodalmuk is „adaptációkból” (önkényes, szabad átdolgozásokból) fakadt. A fordításról és a fordítói tevékenységről való gondolkodás *Marcus Tullius Ciceró*ig nyúlik vissza, aki az i. e. I. évszázadban élt és elsősorban szónok volt, de a latin nyelv normáit is kidolgozta. Fordításai során arra törekedett, hogy az eredeti szöveg gondolatait megőrizze. Kétféle fordítói tevékenységet különböztetett meg: a *tolmács*, illetve a *szónok* tevékenységét, és a fordítást ennek megfelelően határozta meg. Cicero álláspontja szerint a tolmács szó szerinti fordítást produkál, a szónok viszont a *hallgató*sághoz szól, s arra törekszik, hogy a fordítás eredményeképpen kapott szöveg a hallgatóságra megfelelő hatást gyakoroljon. Ez annak tulajdonítható, hogy Cicero a görög szónokok beszédeit fordította latinra és fordítással kapcsolatos nézeteit is ez a műfaj befolyásolta. Fordításkor arra törekedett, hogy az eredeti formákat, gondolati képeket megőrizve a kor nyelvhasználatához igazodjon. Már ő felismerte, hogy a szó szerinti fordítás nem mindig vezet megfelelő eredményre, azaz nem jön létre a forrásnyelvvel egyenértékű célnyelvi szöveg, ha szó szerint fordítunk (Simigné 2003). Tevékenységéről így írt: „... nem nyelvközvetítőként, hanem alkotóként fordítottam... nem szót szóval tartottam szükségesnek visszaadni, hanem a szavak összességének jellegét és hatását őriztem meg” (Cicero in Radó 1981: 216). Más tolmácsoknak is azt tanácsolta, hogy ne „verbum pro verbo (szó szerint) fordítsanak, hanem értelem szerint” (Cicero in Bart 1981: 242).

A magyar fordítástudományi szakirodalomban Hell György foglalkozott részletesen Cicero fordítással kapcsolatos nézeteinek elemzésével. Ő az alábbiakat emelte ki: a Cicerótól származó „nem tolmácsként fordítottam, hanem szónokként” és a „nem szót szóval tartottam fontosnak visszaadni munkáikból, hanem igyekeztem megőrizni a szavak használati módját és teljes jelentését” gondolatokról, valamint Cicero fordításról alkotott felfogásáról csak akkor tudunk megfelelő véleményt kialakítani, ha tudjuk, mi jellemezte a tolmácsot és a szónokot, mit tudott az egyik, és mi volt elvárható a másiktól. Cicero ugyanis nem ítéli el egyértelműen és nem utasítja el feltétel nélkül a szó szerinti fordítást, nem önmagában tartja rossznak, hanem csak a szónoki fordítás lehetőségeivel szemben (Hell 2003). A római oktatási rendszerben a fordítás (bár mint külön tantárgy nem szerepelt) része volt mind a grammatikai, mind a retorikai képzésnek, ám míg a grammatikai osztályokban végzett fordítások egy szó alapú átültetést alapoztak meg, a retorikai osztályok teljes, irodalmi értékű fordítási módhoz nyújtottak ismereteket” (Hell 2009: 11). Cicero véleménye szerint csak a rétor lehetett jó fordító, mert ő rendelkezett elegendően széleskörű tudással, képzett kifejezési készséggel és kellő filozófiai ismeretekkel ahhoz, hogy munkája több legyen egyszerű tolmácsolásnál. Természetesen ez nem ütközik azzal az állásponttal, hogy a szó szerinti és az értelem szerinti fordítás gondolata az ókorra vezethető vissza.

Nem volt a szó szerinti fordítás híve *Horatius* sem. Azt állította, hogy ő szedte először latin mértékbe a görög verset, holott igazán nem volt sem fordító, sem utánzó. Akárcsak Cicero, Horatius is nagy hatást gyakorolt a fordításra, amelynek – ahogy ezt híres *Ars Poeticájában* megfogalmazta – esztétikai szempontból kell megfelelő, kreatív szövegnek lennie (Simigné 2003: 128).

Meg kell jegyeznünk, hogy a római korban a szó szerinti fordítást számunkra érdekes módon értelmezték: „az eredeti (görög nyelven írt) szövegben lévő minden egyes szót a hozzá legközelebb álló latin grammatikai megfelelővel helyettesítették. A rómaiak a lefordított szöveget és az eredetit párhuzamosan olvasták” (Simigné 2003: 128). Az ókorban egyébként a szóbeli és az írásbeli fordítás

valamennyi fajtája jelen volt. Tolmácsolásra főként kommunikáció és információ átadása céljából – a diplomáciai gyakorlatban, a kereskedelemben, a hadviselésben és a kormányzásban stb. – került sor. Fordításra pedig – a fentiekén kívül – a szépirodalom és a vallási témájú irodalom közvetítésekor volt

szükség. A Római Birodalomban a hangsúly a szépirodalom fordítása felé tolódott el, és megjelent a fordításkritika is (Neljubin 2009).

A fordítás kezdetei Oroszországban

A X. század végén és a XI. század elején megalapított első keleti szláv államban, a Kijevi Ruszban (Kijevi Oroszország) a szó valódi értelmében vett írott irodalom és a fordítás megjelenése – akárcsak a középkori Európa számos más országában – a kereszténység felvételéhez köthető (988). Nagy szerepe volt ebben a szerzetes testvérpárnak, Cirillnek és Metódnak, a szláv írásbeliség megteremtőinek, a szertartáskönyvek első fordítóinak. (Megjegyezzük, hogy a legújabb kutatások eredményeit bemutató szakirodalom vitába száll azzal, miszerint a pogány – a kereszténység felvétele előtti – Ruszban nem ismerték az írást: azt állítják, hogy az i. sz. I–VI. században az ősszlávoknak saját ábécéjük volt. Ékirást használtak, ami a sumér civilizációval való kapcsolatukat bizonyítja (Neljubin 2009: 38)). Cirill és Metód fordítói munkásságának egyébként 1997-ben Jevgenyij Mihajlovics Verescsagin egész könyvet szentelt, melyben igyekezett feltárni a keresztény kultúra legismertebb terminusainak történelmi gyökereit és megmutatni a terminusalkotás bonyolultságát (Verescsagin 1997).

A XI. században már jelentős számú – főként görögből fordított – ősszláv (egyházi szláv) nyelven írott mű létezett, s az Órosz államba kezdetben ezek a kész – elsősorban Bulgáriában lefordított – könyvek kerültek. Az órosz írástudók szinte azonnal munkához láttak: elkezdtek azokat oroszosítani, mai szóhasználattal élve domesztikálni (honosítani), a kor követelményeinek megfelelően átdolgozni, vagy azok mintájára új műveket, szövegeket alkotni. A Ruszban megjelenő fordítások műfajukat tekintve igen sokfélék voltak: mindegyik különböző *bibliai* és *szertartáskönyvek*, valamint hozzájuk kapcsolódó szövegek. Nagyon népszerűek voltak még a szentek életét bemutató művek, a *zsityiék*, a szerzetesek életéről szóló rövid, érdekes elbeszéléseket tartalmazó *paterikonok*, továbbá a bibliai témájú, de a kanonikus művekkel nem teljesen megegyező alkotások, az *apokrifok* is. Az orosz történetírás kialakulása és az orosz kultúra további fejlődése szempontjából különösen fontos szerepet játszottak a bizánci krónikák fordításai, elvértve azonban találkozhatunk világi témájú irodalmi művekkel is: életrajzokkal, sajátos lovagregényekkel, akkori értelemben természettudományos témájúak számító művekkel, illetve útikönyvekkel. E művek döntő többségét a Kijevi Rusz területén fordították. Mint azt az első orosz évkönyv, az

Őskronika (*Повесть временных лет*) is leírja, a fordítói tevékenység megszervezésében nagy szerepe volt Bölcs Jaroszlav kijevi fejedelemnek, aki sok írástudót gyűjtött maga köré, hogy görögről szövegeket fordítsanak. Egészen a XVI. század végéig gyakorlatilag csak egyházi szláv nyelvre fordítottak, ez számított irodalmi nyelvnek. Ez alól kivételt jelentett a tárgyalások tolmácsolása és az üzleti levelek fordítása, illetve a tatár-mongol uralom idején a kánok parancsainak tolmácsolása: ekkor ugyanis a célnyelv az orosz volt. Mivel a szakrális műveknek, a bibliai és szertartáskönyveknek szigorúbban kellett követniük az eredetét, az óorosz írástudók gyakran szó szerint fordítottak, de, hogy a szöveget érthetőbbé tegyék olvasóik számára, időnként megváltoztatták az eredeti görög szöveget. Sokszor szebben írtak, mint maga a szerző. Az intenzív fordítói tevékenység, valamint a szláv – elsősorban bolgár – könyvek átörökítése a Kijevi Ruszt a szláv írásbeliség és a fordítás központjává tette. Ezt az időszakot gyakran a szláv írásbeliség sajátos kijevi korszakának is nevezik.

A XIII. század második és a XIV. század első felében a fordítói tevékenység Ruszban – a tatár-mongol uralom miatt – ha nem is teljesen, de jelentős mértékben visszaszorult, s leginkább csak a más országok pravoszláv kolostoraiból kapott fordítások száma gyarapodott. Megváltozott az idegen nyelvű szövegek átadásának technikája is: a szövegek archaizálása, vagyis azoknak a nyelvi formáknak az alkalmazása terjedt el, amelyeket még Cirill és Metód idején használtak. A szó szerinti fordítás gyakran vezetett homályos értelmű, esetenként pedig érthetetlen szövegekhez. A következő század fordításirodalma sok esetben még egy szakavatott olvasó számára is rendkívül bonyolult és nehéz nyelvezetű: különösen igaz ez a szertartáskönyvek szövegeire és a tudományos értekezésekre (Jankovics 2011).

Rövid megjegyzésként idekíváncozik, hogy a magyar irodalmi nyelv első kísérletei ugyancsak vallásos szövegek fordítására irányultak. Az első fennmaradt magyar vers, az *Ómagyar Mária-síralom* is fordítás, eredetije latin liturgikus vers. Az 1200-as évek elejéről származó *Pray-kódex* őrizte meg műfordítás-irodalmunk másik remekét, a *Halotti beszéd és könyörgés* című művet. Ebben az időben jelentek meg a fordítók legszükségesebb eszközei, a korban még kézzel írott szótárak és szójegyzékek (Lőrincz 2008).

Összegzés

A fentiekből is látható, hogy a fordítás mindig is a népek közötti kulturális, politikai és gazdasági kapcsolat hatékony eszköze volt, s még ma is az. A fordításról való gondolkodás évszázadokig spontán megfigyelésekből állt. Fordítással évszázadokon keresztül államférfiak, papok, írók, költők, tudósok foglalkoztak, többnyire kedvtelésből, egyéni irodalmi, politikai vagy tudományos ambícióik kiteljesítésére. Bár tolmácsolásra korábban (még az írásbeliség megjelenése előtt) szükség volt, az írásos emlékeknek köszönhetően mégis több ismeretünk van a fordításról.

Irodalom

- Alekszejeva, I. Sz. 2000. *Профессиональное обучение переводчика*. СПб.
 Bart I. 1981. A mérce. In: Bart I.–Rákos S. (szerk.) *A műfordítás ma*. Budapest: Gondolat Kiadó. 237–273.
 Garbovcskij, N. K. 2007. *Теория перевода*. Москва: МГУ.
 Hell Gy. 2003. Cicero fordítási elvei. *Fordítástudomány*. V. évf. 2. sz. 37–57.
 Hell Gy. 2009. A fordítás helye a római oktatásban. *Fordítástudomány*. XV. évf. 1–2. sz. 3–12.

- Jankovics M. 2011. *A fordítás elméletének és gyakorlatának orosz–magyar vonatkozásai*. Szombathely: Nyugat-Magyarországi Egyetem Kiadó.
- Lőrincz J. 2008. *Kultúrák párbeszéde*. Eger: EKF Líceum Kiadó.
- Neljubin, L. L.–Huhuni, G. T. 2003. *История и теория зарубежного перевода*. Москва: Флинта.
- Neljubin, L. L. 2009. *Введение в технику перевода*. Москва: Флинта и Наука.
- Radó Gy. 1981. A műfordítás ma. In: Bart I., Rákos S. (szerk.) *A műfordítás ma*. Budapest: Gondolat Kiadó. 216–236.
- Simigné Fenyő S. 2003. *Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe*. Miskolc: Miskolci Egyetem. 125–152.
- Szabari K. 1999. *Tolmácsolás. Bevezetés a tolmácsolás elméletébe és gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Verescsagin, E. M. 1997. *История возникновения древнего общеславянского литературного языка: Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников*. Москва.

